

Literatuurwetenschap

Mineke Schipper

De literatuurwetenschap onderzoekt de eigenschappen van literaire teksten en het functioneren van literatuur in de maatschappij. Ook de literatuurgeschiedenis als de historische ontwikkeling van de literatuur (literaire perioden, stromingen, genres, schrijvers, lezersreacties) hoort daarbij.

Het onderzoeksterrein van de literatuurwetenschap heeft zich sinds de jaren '60 dynamisch uitgebreid. Noodgedwongen beperk ik mij tot een zo relevant mogelijke keuze. Daarbij ga ik uit van het gehele literaire communicatieproces als object van de literatuurwetenschap, zoals dat thans te doen gebruikelijk is in veel landen van Oost- en West-Europa en meer en meer ook daarbuiten, getuige de talrijke publikaties waar aspecten van de relatie auteur-tekst-lezer centraal staan. Dit is een vrij recente ontwikkeling.

Lange tijd hebben aanhangers van *New Criticism* (Amerika) en *Practical Criticism* (Engeland) de taak van de literatuurwetenschap vooral opgevat als het interpreteren en waarderen van de individuele literaire tekst. In Nederland opteerde het tijdschrift *Merlijn* voor een dergelijke ergocentrische literatuurbeschouwing. Uiteraard is de kritische aandacht voor de afzonderlijke tekst van groot belang, maar de literatuurwetenschap is meer dan een handleiding voor de interpretatie en evaluatie van de tekst. In de theorie gaat het om het systematisch formuleren van regels die aan teksten ten grondslag liggen.

Naar een algemene theorie van de literaire vormen

Geleidelijk is er een reactie ontstaan op bovengenoemde aanpak, want hoe nuttig en verhelderend de enorme stroom van tekstinterpretaties ook (geweest) is (in Nederland moet men zeker Gomperts noemen), na al die jaren is men nog nauwelijks toegekomen aan een algemene theorie van de literaire vormen, een 'poetica'. Dit vindt zijn oorzaak vooral in het onaantastbaar lijkende principe van de interpretatie, dat dusdanig over-

heerste dat een opstand ertegen vrijwel onmogelijk leek, zo constateert Jonathan Culler m.b.t. de Amerikaanse literatuurwetenschap. Niettemin noteert hij ook dat de invloed van de Europese literatuurwetenschap steeds krachtiger wordt in de Verenigde Staten.

In Europa heeft de verandering inderdaad eerder ingezet. Als reactie op de positivistische feitenverzamelingen die zich concentreerden rond bronnenonderzoek en de vraag naar het ontstaan van het literaire werk, deden de Russische formalisten al in de jaren '10 en '20, aan de hand van een groot aantal analyses van literaire werken, uitspraken over het literaire (de 'literariteit' zoals de Rus Jakobson het voor het eerst heeft genoemd), over het vervreemdend effect van literatuur, over procédés die het taalmateriaal omvormen tot literatuur, e.d. Een aantal van deze opvattingen werd verder uitgewerkt in het Tsjechisch structuralisme in de jaren '30. In West-Europa werden de Russische formalisten voor het eerst bekend door de Franse vertaling van een aantal van hun essays door Tzvetan Todorov, *Théorie de la littérature. Textes des Formalistes russes* – toen was het al 1966. Ook de structurele verhaalanalyse van Vladimir Propp zoals hij die toepaste op het sprookje, werd pas in de jaren '60 in Europa en Amerika bekend. De theorie van Propp werd in Frankrijk de basis voor de structuralistische verhaalanalyse van o.a. Greimas, Bremond, Denise Paulme, Roland Barthes. De narratologische theorie van Gérard Genette verschaftte nieuw inzicht in een aantal aspecten van de verhalende tekst. In Nederland heeft Mieke Bal deze theorie op een aantal punten gepreciseerd. Niet ten onrechte worden de Russische formalisten wel beschouwd als de grondleggers van de nieuwe literatuurwetenschap.

Literatuur als 'boodschap'

In het structuralisme werd al veel aandacht besteed aan de literatuur als een 'boodschap' binnen het verbale communicatieproces. In de jaren '70 heeft de semiotiek (de leer van de tekens) geweldig opgang gemaakt, wat niet zonder consequenties is gebleven voor de hedendaagse wetenschap in het algemeen. Ook de literatuurwetenschap heeft daarvan geprofiteerd. De mens-

wetenschappen werden min of meer gedwongen hun standpunt te bepalen tegenover deze nieuwe discipline. Immers, in principe kan alles een teken zijn of worden. De semiotiek houdt zich dan ook bezig met problemen uit tal van wetenschappen, van antropologie tot muziekwetenschap, van psychologie tot geneeskunde. De semiotiek is de leer die de algemene uitwisseling van betekenis tussen met elkaar communicerende individuen tot object heeft. Er worden voortdurend reeksen van tekens uitgewisseld tussen individuen. Ook literaire teksten zijn betekenisdragers, kunnen dat althans zijn voor lezers in een bepaalde tijd, cultuur en maatschappelijke groep. De literatuurwetenschap moet inzicht verschaffen in begrippen als teken, code, communicatie, en veel literatuurwetenschappers realiseren zich dat met behulp van de semiotiek de eigen vakwetenschappelijke taal (metataal) verder ontwikkeld kan worden.

Literatuur is inderdaad een vorm van communicatie, maar wel een heel bijzondere vorm, omdat zij niet rechtstreeks een praktisch doel heeft, zoals veel andere soorten tekens. Op basis van de natuurlijke taal vormt literatuur een secundair tekensysteem, d.w.z. dat boven de taal als tekensysteem uit nog andere conventies worden gebruikt (of verworpen) waardoor extra betekenis wordt toegevoegd aan een tekst. De literatuursemiotiek probeert zo'n systeem van conventies, dat de basis vormt van literaire betekenis, te ontdekken. De semioticus is er steeds op uit de aard van de codes (de regels op grond waarvan betekenis wordt toegekend aan verschijnselen) die literaire communicatie mogelijk maken, te begrijpen en te beschrijven. Dergelijke codes zijn bijvoorbeeld genrecodes die regels voorschrijven voor tekstsoorten als epos, roman of tragedie. Men spreekt ook wel over periodecodes wanneer het gaat om regels die werken uit een bepaalde stroming of periode kenmerken, bijvoorbeeld de modernistische code of de code van het classicisme.

Zoals een woord kan worden opgevat als een teken, zo geldt datzelfde voor elke tekst. Naast denotatie (het vaststellen van de letterlijke betekenis) moet voortdurend gerekend worden met mogelijke connotaties: wanneer we alle woorden van een tekst begrijpen, kunnen we er een betekenis aan verbinden. Wanneer het echter om een literaire tekst gaat, is dat in het algemeen onvoldoende. Naast kennis van de taal is er aanvullende kennis nodig om achter de specifieke betekenis van de tekst te komen. Er moeten zoveel mogelijk factoren uit de literatuurhistorische,

algemeen historische en maatschappelijke werkelijkheid betrokken worden in de analyse van het literaire werk. Zonder die toegevoegde betekenissen (connotaties) zal een tekst maar zeer ten dele te begrijpen zijn.

De Deense taalgeleerde Louis Hjelmslev onderscheidde al in de jaren '20 een denotatief en een connotatief taalsysteem. De bekende semioticus Umberto Eco definieert het begrip connotatie als de 'som van alle culturele eenheden die een signifiant (vorm) bij de ontvanger kan oproepen, waarbij "kan" niet slaat op de psychische mogelijkheden, maar op een culturele beschikbaarheid.' De literaire tekst als teken moeten we ons voorstellen als een complexe eenheid waarin een denotatief en een connotatief systeem samenwerken. Connotatieve betekenissen worden geconstrueerd door middel van speciale procédés (bijv. formele effecten, metaforen, citaten, clichés, historische of cultuurspecifieke elementen). Beschreven gebeurtenissen, hele passages, zelfs een compleet werk kunnen connotaties zijn. Soms worden teksten dermate connotatief beladen dat de denotatieve betekenis geheel achter de connotatieve schuilgaat. Uiteraard speelt dit alles binnen de context waarin de communicatie tussen auteur en lezer plaats vindt.

Receptie-onderzoek

In het communicatiemodel auteur-lezer heeft de literatuursemiotiek ook aandacht besteed aan een in het verleden verwaarloosd aspect daarvan, nl. de bestudering van de betekenis die de literaire tekst heeft voor de lezer. De literatuursemiotiek als 'theorie van het lezen' probeert lezersreacties te beschrijven en te interpreteren. Deze jonge tak van onderzoek, ook wel receptie-onderzoek genoemd, houdt een duidelijke uitbreiding van het terrein van de literatuurwetenschap in. Bij het receptie-onderzoek is men tot de conclusie gekomen dat de literaire tekst geen vaste betekenis en objectieve waarde heeft, maar dat betekenis en waarde worden toegekend (of niet) al naar gelang de culturele, maatschappelijke en historische context waarin de betreffende tekst wordt gelezen. Zoals we zagen, legde onder 19-eeuwse positivistische invloed het onderzoek een tijd lang eenzijdig de nadruk op de biografische component in de relatie auteur-tekst. De Russische formalisten onderzochten zoals ge-

zegd vnl. de tekst zelf. De door Russische formalisten beïnvloede Tsjechische structuralisten gingen verder. Mukařovský bijvoorbeeld onderzocht ook de relaties tussen literatuur, auteur, lezer en sociale context: hij hield zich bezig met de manier waarop de recipiënt (de lezer) het teken (Mukařovský spreekt van artefact) concretiseert tot een esthetisch voorwerp (i.c. de literaire tekst).

Een belangrijke aanzet tot de pragmatische uitwerking van de theorie van het lezen werd gegeven vanuit de Universiteit van Konstanz, waar de eerste ontwikkelingen op het gebied van het receptie-onderzoek dateren van het eind van de jaren '60. Daar trok met name Hans Robert Jauss sterk de aandacht met zijn in 1970 gepubliceerde *Literaturgeschichte als Provokation*. Volgens hem moet de literatuurgeschiedenis niet worden opgevat als een geschiedenis van elkaar opvolgende en afwisselende literaire teksten zonder meer, maar als een proces van produktie en receptie. Het bestuderen van de receptie van de literaire tekst is volgens hem van het grootste belang voor het verkrijgen van inzicht in het literaire betekenisproces. Hij wijst de opvatting als zou het kunstwerk autonoom zijn van de hand (vgl. Mukařovský). De betekenis van een literaire tekst is het antwoord van de lezer op de vragen die deze stelt vanuit zijn 'verwachtingshorizon'.

Om de wisselwerking tussen een literaire tekst en een bepaald lezerspubliek te begrijpen, moeten we dit verwachtingspatroon reconstrueren: het is het resultaat van literaire kennis en levenservaring van de betreffende recipiënt. De onderzoeker zal niet alleen de reacties op afzonderlijke werken bestuderen en de ontwikkelingen die geleid hebben tot deze reacties, maar ook zal hij bijv. onderzoeken hoe het samenspel tussen een bepaald verwachtingspatroon en vernieuwende literaire werken veranderingen teweeg kan brengen in een historisch bepaalde canon en daarbij behorende esthetische normen. Jauss introduceerde ook de term 'esthetische distantie', d.i. het verschil ofwel de afstand tussen de tekststructuur en de verwachtingshorizon van de afzonderlijke lezer of een groep lezers.

Naast de receptiegeschiedenis – waarbij we in feite alleen schriftelijke bronnen van professionele lezers tot onze beschikking hebben – wordt door een aantal receptie-onderzoekers ook empirisch gewerkt met enquête-materiaal waarbij de nadruk ligt op de bestudering van reacties van – liefst homogene

— groepen eigentijdse 'gewone' lezers. Hun interpretaties van teksten worden dan tot object van onderzoek. Dergelijk onderzoek kan interessante gegevens verschaffen over (in)tolerantie van de recipiënt t.a.v. vernieuwende procédés in de literatuur. De resultaten van zulk onderzoek naar leesgewoonten (en mogelijke veranderingen daarin) kunnen zeker ook van nut zijn voor de praktijk van het literatuuronderwijs.

Tekst en context

De relatie tussen literatuur en maatschappij of tekst en context is een ander aspect van het literaire communicatieproces. Twee belangrijke tegenover elkaar staande opvattingen zijn de *ideologiekritische* en de *waardevrije* benadering. In de literatuursociologie gaat de empirische methode uit van Max Webers eis van de waarde vrijheid, waardoor esthetische en andere waardeoordeelen buiten het sociologisch onderzoek moeten vallen. In deze literatuursociologie wordt de literaire tekst eigenlijk buiten beschouwing gelaten; het object van onderzoek beperkt zich tot het 'intersubjectief handelen inzake de literatuur', d.w.z. auteursinformatie, de verspreiding van boeken, bibliotheken, aantallen lezers e.d.

Daartegenover staat de dialectische opvatting van Adorno. Volgens hem is het onmogelijk om waardeoordeelen uit de literatuursociologie te weren: de 'waarde vrijheid' dient bepaalde belangen en belemmert onderzoek. Woorden als 'waarde vrij' en 'objectief' verhullen de erachter liggende normen. Door zich te beperken tot kwantitatieve aspecten heeft de empirische literatuursociologie de kwalitatieve aspecten van literaire produktie en consumptie verwaarloosd. Adorno e.a. benadrukken dat de kwantiteit (oplage van beeldromans, boeketreeks e.d.) niet verklaard kan worden zolang men zich niet met de esthetische kwaliteit van de tekststructuur heeft beziggehouden. Het gaat dan om de vraag hoe de relaties tussen ideologische uitgangspunten en bepaalde mechanismen in de tekst kritisch geanalyseerd kunnen worden. Adorno gaat er vanuit dat alleen kunst (i.c. literatuur) — 'hoge' literatuur komt volgens hem altijd tot stand *tegenover* de maatschappij — nog maar de waarheid kan weergeven, de gewone maatschappij, m.n. de 'genivelleerde massa' kan dat niet meer.

Langs de oudere marxistische lijn Lukács, Goldmann, via Adorno's dialectische theorie en ideeën van o.a. Bachtin en Greimas komt Peter Zima ertoe (alweer: met gebruikmaking van de semiotiek), de verschillende lagen van de literaire tekst als sociale structuren te analyseren, om zodoende een sociologische tekstinterpretatie te ontwikkelen. Vandaar dan ook dat hij spreekt over *tekstsociologie* in plaats van literatuursociologie. In die nieuwe tekstsociologie dient te worden onderzocht hoe sociale belangen functioneren als taalstructuur; hoe sociale problemen, in taal geformuleerd, zich in de tekst manifesteren. Alle communicatieve tekststructuren moeten eigenlijk door de tekstsociologie worden onderzocht, maar vooral de fictionele teksten, omdat deze zo veelzijdig zijn: er worden nl. zeer veel soorten taalgebruik in bij elkaar gebracht en alle mogelijke tekststructuren (van religieus tot politiek of literair).

Vergelijkende literatuurwetenschap

Ten slotte nog een enkel woord over de vergelijkende literatuurwetenschap. Ook daar heeft de benadering vanuit de literaire communicatiesituatie een verruiming betekend. In plaats van waardevaste overdracht van de eigen culturele literaire traditie worden nu conventies die ertoe leiden dat teksten onder bepaalde omstandigheden als literair worden ervaren, vergelijkend bestudeerd; zoveel mogelijk los van de eigen evaluatie van die teksten, zoals dat in het verleden vanuit een beperkte eurocentrische visie zo dikwijls gebeurde, zonder dat men zich daarvan zelfs maar bewust was. Dit leidde er dan toe dat teksten die buiten de eigen cultuurkring vielen helemaal niet bestudeerd werden of alleen voorzover ze aan bepaalde vooropgezette Westerse criteria voldeden. Het aantrekkelijke van de nieuwe aanpak in de vergelijkende literatuurwetenschap is dat er nu alle ruimte is voor de bestudering van de meest uiteenlopende communicatiesituaties die zich kunnen voordoen op het terrein van de literatuur zoals deze functioneert binnen verschillende sociale groepen, tijden en culturen. Ook de orale literatuur, die als stiefkind van de literatuurwetenschap dikwijls werd ondergeschoven bij sociologie en antropologie, kan in dit ruime kader eindelijk de aandacht krijgen die zij als literatuur verdient.

Natuurkunde

H.N. de Lang

De natuurkunde is een wetenschap die in al haar facetten (aantal publikaties, aantal beoefenaren, aantal nieuwe vindingen, enz.) een exponentiële groei vertoont met een verdubbelingstijd die ligt tussen de tien en vijftien jaar. In één mensenleven neemt ze ongeveer honderd maal in omvang toe. Dit maakt de fysica tot een bij uitstek contemporaine bezigheid: van alle natuurkundigen die ooit hebben bestaan, is op dit moment ongeveer 85 % nog in leven. De laatste tien jaar is deze groei echter wat afgevlakt. De energiecrisis, de economische recessie, de stijgende inflatie en de toegenomen werkloosheid van de jaren '70 hebben hun invloed ook op de fysica doen gelden. Het valt te verwachten dat deze trends tot ver in de jaren '80 zullen doorzetten.

Moderne fysica

De moderne fysica rust op twee pijlers: de *quantummechanica* en de speciale en algemene *relativiteitstheorie*. Voor de eerste pijler legde Max Planck het fundament toen hij in 1900 het *quantumconcept* introduceerde: energie wordt niet uitgestraald in een continue stroom waarvan men de hoeveelheid naar willekeur kan regelen, maar dit gebeurt discontinu, in veelvoud van kleinste *energie-'deeltjes'* of *energiequanten*. In ongeveer een kwart eeuw ontwikkelde zich uit dit concept – door de inspanningen van Einstein, Bohr, Schrödinger, Heisenberg, Dirac en vele anderen – de *quantummechanica* waarmee het mogelijk bleek de verschijnselen op atomair niveau te verklaren. De quantummechanica leverde ook een fysische verklaring voor de chemie, bijvoorbeeld voor de stabiliteit en onveranderlijkheid van de chemische eigenschappen en voor de ruimtelijke configuraties van de chemische bindingen. Daarmee legde zij de grondslag voor een rationeel begrip van de bouw van de materie en bewerkstelligde zij de *fysicalisatie* van de chemie. Alle chemische ideeën en concepten bleken in de quantumfysica te zijn

vervat, en in wezen heeft de chemie als zelfstandige wetenschap opgehouden te bestaan.

De pijler van de relativiteitstheorie werd vanaf 1905 bijna geheel zelfstandig door Albert Einstein opgebouwd, waarbij de bestaande inzichten in fundamentele concepten zoals ruimte, tijd, materie en zwaartekracht op ingrijpende wijze werden gewijzigd en verdiept. In tegenstelling tot de quantummechanische verschijnselen, die vooral op atomaire schaal plaatsvinden, is de zwaartekracht of gravitatie pas op kosmische schaal goed merkbaar. Een synthese tussen gravitatie-theorie en quantummechanica is tot op heden nog niet bereikt.

De meest spectaculaire vorderingen in de fysica van de afgelopen 25 jaar hebben zich in het verlengde van de pijlers voorgedaan – in het ‘kosmisch grote’: *astronomie* en *astrofysica*, en in het ‘subnucleair kleine’: *elementaire-deeltjes-* of *hoge-energiefysica*. Maar de vooruitgang op het gebied van de elementaire-deeltjesfysica heeft ook geleid tot verdiepte inzichten in de astronomie, met name betreffende de *big bang* of *oerknal* en de verdere ontstaansgeschiedenis van het heelal.

De vooruitgang in de natuurkunde is altijd gekenmerkt geweest door twee complementaire tendensen: *divergerende expansie* en *convergerende unificatie*. Grensverleggend onderzoek, het ontwikkelen van nieuwe ideeën of het ontsluiten van voorheen ontoegankelijke gebieden met behulp van nieuwe technieken en instrumenten, vormen enerzijds de avontuurlijke, om niet te zeggen romantische aspecten van de fysica, die zozeer tot de verbeelding spreken. Anderzijds probeert de fysisch ook steeds de meest verschillende verschijnselen binnen enkele algemene concepten en principes (wetten) te vangen en onafhankelijk naast elkaar bestaande theorieën in één overkoepelende theorie te omvatten. Uiteraard betekent een dergelijke synthese geen inkrimping van kennis, maar een verdieping van inzicht en derhalve evenzeer een (kwalitatieve) groei.

Van vaste stof naar gecondenseerde materie

Een gebied van de natuurkunde dat nog steeds in een expansieve groeifase verkeert, is de vaste-stoffysica. Oorspronkelijk het terrein van meer technisch georiënteerd onderzoek zoals mineralogie, metallurgie en kristallografie, kreeg het fundamenteel